

O'rta Osiyoda Islom Madaniyatini Yuksalishiga Katta Hissa Qo'shgan Buyuk Allomalar

Ahmadjonov Ahrorbek¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada Islom madaniyatining yuksalishida o'zlarining beqiyos hissalarini qo'shgan buyuk O'rta Osiyolik allomalar, hamda ularning mashhur asarlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, hadis, saljuqiylar, somoniylar, g'aznaviylar, hadisshunos, ustod, din peshvolari

O'tmishimizni ziyraklik bilan kuzatgan Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov: "Markaziy Osiyo tarixida siyosiy aql-idrok bilan ma'naviy jasoratni, diniy dunyoqarash bilan qomusiy bilimdonlikni o'zida mujassam etgan buyuk arboblardan ko'p bo'lgan", deb ta'kidlaydilar. Ularning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini o'sha paytlardan buyon butun dunyo tan olmoqda IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo hududida dunyoviy fan va madaniyat bilan bir qatorda islom madaniyati ham rivojlandi va taraqqiy etdi. Ayniqsa, Movarounnahrda samoniylar davlatini qaror topishi va uning ravnaqida islom ruhoniylarining hissasi katta bo'ldi.

Shu boisdan ularning obro'si oshib, Buxoro sharqda islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Mamlakat ma'naviy hayotining tayanchi bo'lgan islom mafkurasiga bu davrda "ustod" - din va ilm peshvolari rahnamolik qilardilar. Keyinchalik din peshvolari va islom ulamolarining rahnamosi "shayx ul-islom" deb yanada ulug'landi. SHayx ulislomdan keyin xatiblar turardi. Islom mafkurasi somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar va xorazmshohlar hukmdorlarining tashqi va ichki siyosatlarida bosh yo'naltiruvchi g'oyaviy kuch bo'lib xizmat qildi. Asta-sekin jamiyat a'zolari o'rtasida ham islom diniga, Qur'oni karimga ehtiyoj kuchaydi. Natijada o'lkamizda Qur'oni karimni sharhlovchi va tafsirini bayon qiluvchi asarlar yozgan ulug' islomshunos allomalar etishib chiqdi. Imom Abu Mansur Moturidiy, imom Abu Lays ibn Muhammad Samarqandiy, imom Zamahshariy, imom Nasafiylar ana shular jumlasidandir. Islom madaniyatining Qur'oni karimdan keyin ikkinchi o'rinda turadigan nodir manbaalardan biri hadislar, ya'ni Muhammad alayhissalomning diniy va axloqiy ko'rsatmalari, hikmatli so'zlarining majmuyidir. Hadischilikning rivojlanishida IX asr oltin davr hisoblanadi. Buning sababi butun islom dunyosida eng nufuzli deb tan olingan oltita ishonchli hadislar to'plamining mualliflari shu asrda yashaganlar. Yana shu narsa diqqatga sazovorki, mazkur olti Muxadisning deyarli hammasi Markaziy Osiyo tuprog'ida etishib chiqqanlar.

Hadis ilmining paydo bo'lishi. Islom dini ta'limotida "Qur'oni karim"dan keyin asosiy manba hadislardir. Hadis ilmi bilan shug'ullanish asosan VIII asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, unga eng bilimdon, mo'tabar shaxslargina tartib bergan. Ma'lumotlarga qaraganda, VIII-XI asrlarda to'rt yuzdan ortiq muhaddis hadis ilmi bilan shug'ullangan. Biz bu manbalarning ko'pi bilan tanish emasmiz. Keyingi yillarda Muhammad alayhissalomning hayoti va faoliyati hamda uning diniy-axloqiy ko'rsatmalarini o'z ichiga olgan hadislar, Imom Ismoil alBuxoriyning "Al-Jome' as-sahiq", "Al-adab al-mufrad" asarlari tarjima qilinib nashr etildi. At-Termiziyning "Ash-Shamoili an-Nabaviya" asari hamda ularga yozilgan so'zboshilar, ba'zi kichik risola va maqolalar chop etildi. Biz ana shu manbalarga tayangan holda fikrlarimizni bayon etamiz. "Hadis" yoki "sunna" so'zlari bir ma'noni anglatib, Rasulullohning hayoti va faoliyati hamda diniy va axloqiy ko'rsatmalari haqidagi rivoyatlardan iborat. Muhammad alayhissalomning ibratli ishlari, e'tiqod, poklik va insonga xos ma'naviy-axloqiy xislatlarni ifodalovchi so'zlari pand-nasihatlari uning nomi bilan bog'liq hadislarda mujassamlangan. Hadislar dastlab yozib borilmagan. Chunki payg'ambarimiz Qur'oni Karim nozil bo'lgan vaqtlarda arab bo'lmagan kishilarning hadislarini Qur'on oyatlaridan deb o'ylashlaridan cho'chib, uni yozib borishlariga ruxsat etmaganlar. Lekin payg'ambarimiz Muhammad sallallohu alayhivasallam huzurida sahobalar bo'lib, ular Rasuli akramdan eshitgan hadislarini yodlab borganlar. Masalan, Hazrati Abu Xurayra shunday mo'tabar kishilardan bo'lib, butun imrini hadislarini yodlashga baxsh etgan. Mazkur hadislar to'g'ri, ishonarli (sahih) bo'lgan. Lekin, hadislarini yod olgan kishilar tobora kamaya borgani hamda asta-sekin ular unutilib ketishining oldi olinib, xalifalar ishonarli hadislarini to'plashga farmon berdilar. Islomshunos olimlar bu ishni boshida turgan dastlabki xalifa Umar ibn Abdulaziz ekanligini ta'kidlaydilar.

Hadislarini birinchi marta yozish bilan mashg'ul bo'lgan muhaddislar Rabee bin Sabeh, Said bin Abi Aruba, Molik bin Anas, Abdumalik bin Jurayj Makkiy, Abdurahmon al-Avzoiy Shoshiy, Sufyon Savriy Kufiy va boshqalar deb ko'rsatiladi. VIII-IX asrlar hadis ilmi uchun "oltin davr" hisoblanadi. Bu davrga kelib, islom ulamolari tomonidan hadislarining qay darajada to'g'riligi, qanday manbalarga tayanganligi tadqiq etila boshlanadi. Chunki, ba'zi soxta, ishonchsiz hadislar ham paydo bo'la boshlagan, ularni tekshirib, asl hadislarini tiklash va yozma ravishda qayd qilish zamon talabi bo'lib qolgan edi. Shuning uchun ham birinchidan, hadislarini yoddan biluvchi haqiqiy bilimdon, o'tkir muhofazali kishilarning astasekin kamayib ketayotganligi, ikkinchidan, hadislarining haqiqiy, ishonarli, ya'ni sahihlarini saqlab qolish maqsadida hadislar

¹ Andijon davlat universiteti, Tarix fakulteti 3-kurs talabasi

tekshirilib, asl holiga qaytarilib, yozib yig'ila boshlangan. Ana shu tarzda hadis ilmi rivojlana boshlagan. Islom dunyosida eng nufuzli manbalar deb sanalgan oltita ishonchli to'plam (as-sahih as-sitta)ni yaratgan muhaddislar ham vatandoshlarimiz bo'lib, hadis ilmi rivojlangan IX asrda yashab ijod etganlar.

Bular Abud Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 194 (810) - 256 (870), Imom Muslim ibn alXajjoj 206 (819) - 261 (874), Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy 209 (824) - 279 (892), Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy 202 (817) - 275 (880), Imom Ahmad an-Nasoiy 215 (830) - 303 (915), Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Mojja 209 (824) - 273 (886) kabi allomalardir. Olimlar "al-kutub assitta" (olti kitob)ni quyidagilardan iborat deb ko'rsatadilar. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy tomonidan 26 yozilgan "As-Sahih". Imom Muslim an-Nishopuriy (Imom Muslim ibn al-Hajjoj) tomonidan yozilgan "As-Sahih". Imom Ibn Mojja tomonidan yozilgan "Sunnan". Imom Abu Dovud Sulaymon-Sijistoniy tomonidan yozilgan "Sunnat". Imom ibn Iso at-Termiziy tomonidan yozilgan "Aj-jami al-kabir". Ahmad an-Nasoiy tomonidan yozilgan "Sunnan" kabi to'plamlardir. Xadis ta'lif etishda asosan, uch yo'nalish paydo bo'lgan. "Musnad" yo'nalishi. Bunda turli mavzudagi hadislar, bir joyda keltirilib, alifbo tartibida joylashtirilgan. Abdulloh ibn Muso, Imom Ahmad ibn Hanbal hadislarini ana shu yo'nalishda to'plaganlar. "Sahih" (ishonchli) yo'nalishi. Bunga Imom Buxoriy asos solganlar. Bularga to'g'ri, ishonarli hadislar kiritilgan. "Sunnan" yo'nalishidagi hadislar. Mazkur yo'nalishdagi hadislar to'g'ri, ishonarli hadislar bilan bir qatorda, "zaif" hadislar ham kiritilgan. Abu Dovud, Iso at-Termiziy, an-Nasoiy, ibn Mojja shunday yo'nalishdagi hadislarini to'plagan muhaddislar. Movarounnahrda birinchi bo'lib hadis to'plagan muhaddis Imom Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy sanaladi. Yana vatandoshlarimizdan Imom Ahmad ibn Hanbal al-Marvaziy, Ishoq ibn Rahovayh al-Marvaziy, Imom alHaysam ibn qulayb ash-Shoshiy, Hofiz al-Xorazmiy, Imom Abdulhasan Ahmad ibn Muhammad as-Samarqandiy va boshqalardir. Hadis ilmining rivojida oltin davr hisoblangan IX asrda hadisshunoslikda katta muvaffaqiyatlar qo'lga kiritilgan.

Chunonchi, butun islom dunyosidagi eng nufuzli manbalar deb tan olingan oltita ishonchli hadislar to'plamining (as-sihoh as-sitta) mualliflari yashab ijod qilganlar. Ular orasida "Hadis ilmida amir al-mo'minin" degan sharafli nomga sazovor bo'lgan Imom Buxoriy alohida e'tiborga molik buyuk olimdir. Uning to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn Mug'iyra ibn Bardazbeh Ju'fiy Buxoriy bo'lib, u 810 yil 20 iyulda Buxoro shahrida tavallud topgan. Buxoriy yoshligidayoq otasi vafot etib, onasi tarbiyasida o'sgan. U yoshligidan aql-idrokli, o'tkir zehni va ma'rifatga havasi kuchli bo'lib, turli ilm-fanlarni, ayniqsa, hadis ilmini zo'r qiziqish bilan egallaydi. Manbalarda ko'rsatilishicha, u o'n yoshidan boshlab o'z yurtidagi turli rivoyatchilardan eshitgan hadislarini, shuningdek, Abdulloh ibn Muborak va Vakiy ibn Jaroh kabi olimlarning hadis to'plamlarini mutolaa qilib, yodlagan, ustozlari Shayx Doxiliy bilan hadis rivoyatchilari haqidagi qizg'in bahslarda qatnashgan. 825 yilda Buxoriy onasi va akasi Ahmad bilan Hijozga qarab yo'l tutadi, muqaddas shaharlar Makka va Madinani ziyorat qilib, olti yil Hijozda yashdi. Hadis ilmidan o'z bilimini yanada oshirish maqsadida o'sha paytda ilm-fanning yirik markazlaridan hisoblangan Damashq, Qohira, Basra, Kufa va Bag'dod kabi shaharlarda yashab, u joylardagi mashhur olimlardan hadis bilan bir qatorda fiqh ilmidan ham ta'lim oladi, yirik olimlar davrasida ilmiy bahslar munozaralarda qatnashadi va ilm toliblariga dars ham beradi. Imom Buxoriy hayotining ko'p qismi xorijiy ellarda, musofirchilikda o'tadi.

Bu haqda uning o'zi: "Misr, Iroq, Shomga ikki martadan, Basraga to'rt marta borganman. Hijozda olti yil yashaganman, Bag'dod va Kufa shaharlariga necha marta borganim hisobini bilmayman", degan ekan. U safar chog'ida ham, bir shaharda muqim turganda ham ilmni oshirish borasida tinimsiz ishlar, to'plagan hadislarini oqqa ko'chirar edi. Muallifning yozishicha, Bag'dodda istiqomat qilgan paytda ko'pincha oyning nurida ijod qilib, qorong'i kechalarda sham yorug'ida kitob yozar ekan. Ilm oshirish maqsadida Buxoriy juda ko'plab olimlardan ta'lim oladi. Nishopurlik alHakimning (1015 yilda vafot etgan) yozishicha, Imom Buxoriy ta'lim olgan ustozlari soni to'qsondan ortadi. O'z navbatida Buxoriy ham ko'pgina shogirdlariga ustozlik qilgan. Termizlik mashhur muhaddis Abu Iso Termiziy Buxoriyga ham shogird, ham safdosh hisoblanib, ularning o'zaro munosabatlari ibratli bo'lgan. Termiziyning yozishicha, u o'z asarlari uchun ko'p ma'lumotlarni Buxoriy bilan uchrashuvlaridan olgan. Shu bilan birga, Buxoriy ham Termiziyning bilimni yuqori baholab: "Men sendan ko'rgan foyda sen mendan ko'rgan foydadan ortiqroq", deb unga nisbatan chuqur hurmatini bildirgan. Termiziy o'z ustozlari va safdoshi Buxoriyni butun umri davomida hurmatlab, unga samimiy sadoqatda bo'lgan. Imom Buxoriy nafaqat yirik olim, balki o'zining go'zal xulq-atvori, odamoxunligi, muruvvatligi, himmatligi va beqiyos saxovatligi bilan boshqalardan tamomila ajralib turgan. U zehni o'tkirligi va yodlash qobiliyatining kuchliligi bilan ham xalq orasida g'oyat shuhrat qozongan. Manbalarda Buxoriyning 600 mingga yaqin hadisni yod bilgani qayd qilingan. Imom Buxoriy xorijdan qaytgach, o'z vatani Buxoroda ko'plab shogirdlar va ulamolarga hadis ilmidan saboq berish bilan mashg'ul bo'ladi. Hasadgo'ylarning xatti-harakati tufayli Buxoro amiri Xolid ibn Ahmad Zuhaliy Buxoriyga shaharni tark etishni buyuradi. Shundan keyin Buxoriy Samarqandga qarab yo'l oladi va birmuncha muddat Xartang qishlog'ida o'z shogirdlari va qarindosh-urug'larinikida yashagandan keyin og'ir kasalga chalilib, 870 yil 1 sentyabrda 60 yoshida vafot etadi va shu yerda dafn qilinadi. Imom Buxoriy avlodlarga boy va qimmatli ilmiy meros qoldirgan bo'lib, u yozgan asarlarning soni yigirmadan ortiqdir. Ulardan "Al-jome' as-sahih", "Aladab al-mufrad", "At-ta'rix as-sag'iy", "At-ta'rix al-avso", "At-ta'rix al-kabir", "Kitob al-ilal", "Birr ul-volidayn", "Asomi us-sahoba", "Kitob al-kuna" va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Buyuk allomaning eng muhim asari, shubhasiz, "Al-jome' as-sahih"dir. Bu asar "Sahih Buxoriy" nomi bilan ham mashhur. Uning g'oyat ahamiyatli tomoni shundaki, Imom Buxoriygacha o'tgan muhaddislar o'z to'plamlariga eshitgan barcha hadislarini tanlab o'tirmay qatorasiga kiritaverganlar. Imom Buxoriy esa turli roviylardan eshitgan hadislarini tabaqalarga bo'lib, ularning ishonchlarini ajratib, alohida kitob yaratdi. Buxoriyning bu asariga kiritilgan ishonchli hadislarining soni 7275 tadir. Bu sharafli ishni birinchi Buxoriy boshlab bergan bo'lib, keyin qator olimlar unga taqlid qilib, shu zaylda hadislar to'plamini yaratganlar.

Imom Buxoriyning ushbu yirik asari davrdan boshlab toki 28 shu vaqtgacha u islom ta'limotida Qur'ondan keyingi ikkinchi o'rinda turadigan muhim manba sifatida yuqori baholanib kelinmoqda. Imom Buxoriyning ushbu asarining ko'plab nusxalari turli shaharlarda tarqalgan. Hatto o'rta asrlarda yashagan ba'zi adib va xattotlar uchun bu asar nusxalarini ko'chirish tirikchilik manbai ham bo'lgan. 1325 yilda ko'chirilgan sakkiz jildidan iborat go'zal bir nusxasi hozir Istanbulda saqlanmoqda. "Al-jome' as-sahih"ga ko'pdan-ko'p sharhlar bitilgan bo'lib, muhim manba sifatida u qayta-qayta nashr ham qilingan. Imom Buxoriy to'plamlariga kiritilgan hadislar faqat islom ta'limotiga oid umumiy qoidalarni aks ettirish bilan cheklanib qolmaydi. Ular mehr-muhabbat, saxiylik, ochiq ko'ngillik, ota-ona, ayollar va kattalarga hurmat, yetim-yesirlarga muruvvat, faqir bechoralarga himmat, vatanga muhabbat, mehnatsevarlik va halollikka da'vat etish kabi haqiqiy insoniy fazilatlar va namunali tartibotlar majmuasidir. Unda nima yaxshi, nima yomon, nimani qilish kerak, nimadan o'zni tiyish lozimligi haqida hozirgi jamiyatimiz ahli, ayniqsa, yosh avlod uchun katta tarbiyaviy ahamiyatga ega yo'l-yo'riqlar, pand-nasihat va o'gitlar aks ettirilgan. 1998 yilda buyuk hadisshunos tavallud kuni keng jamoatchilik tomonidan katta hurmat va ehtirom ila nishonlanib, Imom Buxoriy ziyoratgohi ulkan majmuaga aylantirildi. Alloma maqbarasi go'zal suratda qayta bino qilindi. Majmua tarkibiga kiruvchi masjid ta'mirlandi. Ziyoratgoh hududi so'lim go'shaga aylantirildi. 2008 yilda Imom Buxoriy majmuasi Xalqaro Markazga aylantirildi. Bugun ushbu ma'rifiy markazda Imom Buxoriy merosini o'rganish va jamoatchilikka taqdim etish yo'lida ulkan ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Abu Iso at – Termiziy «Ash-shamoil an-nabaviyya» asari: Abu Iso at-Termiziyning boshqa bir yirik asari «Ash-shamoil an-nabaviyya» («Payg'ambarning alohida fazilatlarini») deb ataladi.

Bu asar ba'zi manbalarda «Ashshamoil fi shamoil an-nabiy sallolohu alayhi vassallam», «Ash-shamoil al-Muhammadiya» nomlari bilan ham keltirilgan. Asar payg'ambar alayhissalomning shaxsiy hayotlari, u zotning suvrat va siyratlari, ajoyib fazilat va odatlariga oid to'rt yuzu sakkiz hadisi sharifni o'ziga jamlagan qimmatli manbadir. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, ushbu mavzu ya'ni payg'ambar alayhissalomning fazilatlarini, odatlari haqidagi hadislarini to'plash bilan juda ko'p olimlar, muhaddislar shug'ullanganlar va bu xildagi hadislar turli-tuman kitoblardan o'rin olgan. Lekin at-Termiziy asarining boshqalardan afzalligi va farqi shundaki, muallif imkoni boricha payg'ambar alayhissalom fazilatlariga doir barcha hadislarini muntazam ravishda to'plab, mantiqan izchil bir holatda tartibga keltirgan va o'ziga xos mustaqil, yaxlit kitob shaklida tasnif qilgan. «Ash-shamoil an-nabaviyya» azaldan islomshunos olimlar va tadqiqotchilarning diqqatini o'ziga jalb qilib keladi. Arab tilida bitilgan ushbu asarga bir qancha sharxlar va hoshiyalar ham yozilgan. Ulardan Abdurauf al-Munoviy al-Misriyning (vafoti 1003 hijriy yili) «Sharh ushshamoil», Ali ibn Sulton al-Haraviy al-Qoriyning (vafoti 1192 hijriy yili) «Jam' ulvasoil fi sharhi ash-Shamoil», Sulaymon ibn Umar ibn Mansur al-Jumalning «Al-Mavohib al-Muhammadiyya bisharh ash-shamoil at-Termiziyya» kabilarni keltirish 29 mumkin. Bu asarning bir qo'lyozmasi Qohiradagi al-Azhar kutubxonasida 144 hadis ilmi raqami ostida saqlanmoqda, Muhammad ibn Jasus al-Molikiyning (vafoti 1182 hijriy yili) «Al-Favoid al-jaliyla al-bahiyya ala «Ash-shamoil al-Muhammadiyya (bu asar 1927 yilda nashr qilingan) va nihoyat al-Azhar universitetining sobiq shayxi Ibrohim al-Bojuriyning (vafoti 1277 hijriy yili) «al-Mavohib al-Laduniyya ala ash-shamoil at-Termiziyya» kabi sharhlarini ko'rsatish mumkin. At-Termiziyning «AL-ILAL FI-L-HADIYS» asari : Imom at-Termiziyning bizgacha yetib kelgan «Al-ilal fil-hadiys» («Hadislardagi illatlar yoki nuqsonlar») nomli muhim asari ikki mustaqil asardan tashkil topgan. Ulardan biri «Al-ilal alkabiyr» yoki «Al-mufrad» nomi bilan atalgan asari bizgacha yetib kelmagan, degan taxmin bor. Garchand aksar tadqiqotchilar ham shunday fikrda bo'lsalar-da, Imom at-Termiziyning hayoti va faoliyatiga doir maxsus risola yozgan olim Nuriddin Atar (ushbu risolaning Bayrutda 1988 yilda chop etilgan ikkinchi nashrida) Turkiyaning qimmatli qo'lyozmalarga boy kutubxonalaridan birida at-Termiziyning «Al-ilal al-kabiyr» asarining yagona qo'lyozmasini ko'rgani va undan fotonusxa olib o'z tadqiqotining ushbu qayta nashrida foydalangani haqida yozadi. Uning yozishicha, at-Termiziy «Al-ilal al-kabiyr»ni ta'lif etgan paytda uni boblarga bo'lmagan holda yozgan.

Ammo keyinchalik bu ajoyib kitob olim Abu al-Valid al-Qoziy tomonidan tartibga keltirilib boblarga ajratilgan va kitob oxirida mustaqil bir bob, hadis rijol (roviy)lari haqidagi fikr mulohazalar bayon etilgan. Mashhur muhaddis Abu Iso at-Termiziyning shaxsiy hayoti va barkamol ijodining har tomonlama o'rganilishi tufayli buyuk bobokalonimizning hozirgi davrimiz uchun ham o'rnak bo'ladigan ko'p ibratomuz fazilatlarining guvohi bo'lamiz. Eng avvalo, at-Termiziyning yoshligidan ilm-fanga g'oyatda chanqoqligi va zo'r havas bilan qiziqishi, bu borada har qanday qiyinchiliklarga ham bardosh berib o'z maqsadi, ya'ni o'z bilimini oshirish yo'lidagi jiddu-jahdi katta-katta tahsinga sazovordir. Yozma manbalarda keltirilishicha, hadisshunoslik ilmi sakkizinchi asrning ikkinchi yarmidan o'n birinchi asr o'rtalarigacha asosiy va zaruriy mashg'ulotlardan biri darajasiga aylangan. Bu davrda Sharqning turli mamlakatlaridan bo'lgan to'rt yuzdan ortiq mualliflar ana shu ilm (hadisshunoslik) bilan shug'ullanganlar. Ma'lumki, o'z bilimini oshirish borasida at-Termiziy ko'pgina xorijiy mamlakatlarni ziyorat qilgan. Elma-el kezib, cho'lu biyobonlar oshib roviylardan eshitgan hadislarini yitish bilan shug'ullangan. Ularni tartibli ravishda yozib qayd qilish bilan birga ushbu hadislarini qanchalik darajada sahiyh, hasan yoki zaif, mavzu (soxta, o'ylab chiqarilgan) ekanligini qayta-qayta tekshirgan, ilmiy ravishda chuqur tadqiq etgan. Allomaning shogirdlari orasida turli millat vakillari ham bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azamat Ziyov. O'zbek dalatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
2. Jumaniyozov M. Ma'mun akademiyasi. -Urganch: 1994. 2 Xorazm Ma'mun akademiyasi. Ilmiy monografik to'plam. – T.: 2005.
3. Xorazm Ma'mun akademiyasi. Ilmiy monografik to'plam. – T.: 2005